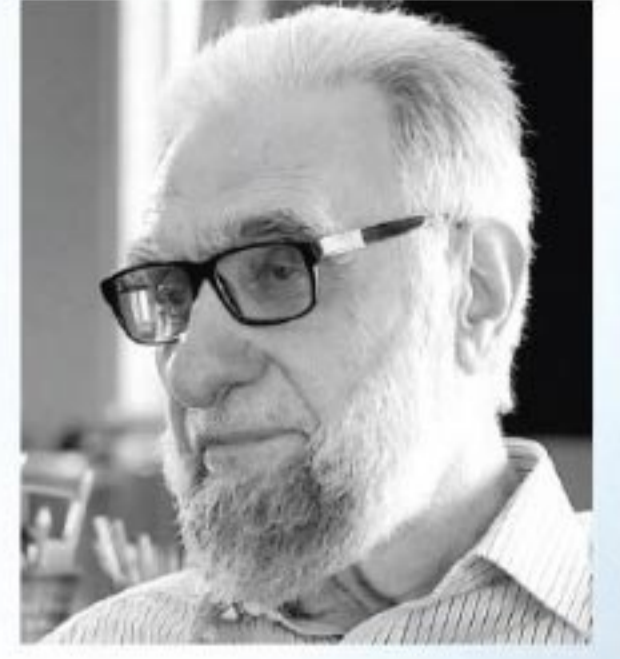

TARİH OKUYAN ŞAŞIRMAZ SAYI 157 | NİSAN 2025 | FİYATI 100 TL | KKTC 130 TL | AVRUPA 15 €

Derin • 1 DT Tarih

**HASAN ÇELEBİ'NİN
ARDINDAN**

ARDININ SAPLANDIĞI BATAKLIK

**Enver
Beşinci**

Araştırmacı,
Koleksiyoner

İLİM YOLUNDA SINIRLARI AŞMAK

**'İCÂZET' Lİ HEKİMLERİN
BATI'YA YOLCULUĞU**

2

Derin
Tarih
Nisan
2025

**Enver
Beşinci**

Araştırmacı,
Koleksiyoner

İLİM YOLUNDA SINIRLARI AŞMAK

'İCÂZET'Lİ HEKİMLERİN BATI'YA YOLCULUĞU

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DEVLET ELİYLE BATI'YA GÖNDERİLEN TALEBELERİN İZ BIRAKAN HİKÂ-YELERİ... BİR YANDA MODERNLEŞME ARAYIŞIYLA ŞEKİLLENEN EĞİTİM POLİTİKALARI, DİĞER YANDA SİYASÎ BASKILARLA YURTDIŞINA ÇIKAN JÖN TÜRKLERİN İLMÎ VE FİKRÎ ARAYIŞLARI... HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN BABASINDAN AYDIN SAYILI'YA UZANAN BU YOLCULUK, SADECE ŞAHISLARIN DEĞİL, BİR MEDENİYETİN KENDİSİNİ YENİDEN İNŞA ETME ÇABASININ DA HİKÂYESİ.

İlim öğrenmek ya da ilim arayışına çıkmak amacıyla seyahat etmek -bir başka ifadeyle yurtdışında eğitim görmek- hem dinî hem de aklî ilimler açısından kadim bir gelenektir. Uzak diyarlara yapılan bu yolculuklar, tarih boyunca sadece farklı coğrafyalarda dağınık hâlde bulunan bilginin toplanmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bilginin yayılmasına

ve dolaşmasına da katkı sağlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber (sas), "İlim talebi için yola çıkan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır" buyruğuyla ilme ve ilim yolculuklarına özel bir değer atfetmiş, bu arayışı teşvik etmiştir.

Bu anlayışla yola çıkan ilim talipleri, yaşadıkları yerlerden ayrılarak bilgiyi

bizzat kaynağından öğrenmek amacıyla âlimlerle buluşmuşlardır. Aynı zamanda bu yolculuklar, hocalardan alınan ilmin başkalarına aktarılmasına izin veren icâzeti elde etme amacını da taşımaktadır.

Bu yazıda, Osmanlı'nın Batı'ya talebe gönderme uygulamasına kısaca değinecek, bu yolculuğa çıkan isimlerden,

ülkemizin iki önemli şahsiyeti olan Hilmi Ziya Ülken'in babası Mehmet Ziya[üddin] Ülken ile Cumhuriyet'in ilk Sağlık Bakanı Tevfik Salim Sağlam'ın tıp icâzetlerini örnek olarak ele alacağız.

İlmin, sınırları aşarak yön değiştirmesi

Yurtdışına, uzak diyarlara talebe gönderme uygulaması Osmanlılardan çok önce eski Mısır, Hint, İran ve Yunan dünyasında da mevcuttu. Dolayısıyla ilim yolculuğu, tarihin derinliklerinden günümüze uzanan bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür.

19. yüzyılda ise bu usul tüm dünyada rağbet görüyordu. Özellikle Rusya, Japonya, Romanya, Mısır, İran ve Çin gibi ülkeler Batı'ya çok sayıda talebe göndermiştir. Bu talebeler aracılığıyla modernleşme sürecine dâhil olması, Batı tarzı düşünce biçimlerinin ve mesleki-teknik gelişmelerin takip edilmesi amaçlanmaktaydı.

İslâm medeniyetinin hızla yükseldiği dönemde dünyanın ilim merkezleri Endülüs, Kahire, Şam, Bağdat, Basra ve Kufe idi. Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle birlikte bu kez Semerkand, Buhara, Taşkent ve Maverâünnahir bölgesi ilmî cazibe merkezi hâline gelmiş, buralara talebeler akın etmiştir.

Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte, Fatih Sultan Mehmed Han'ın ilmî çalışmalara bizzat katılması, Ali Kuşçu gibi meşhur hocaları İstanbul'a davet etmesi ve üst düzey medreseler kurması sayesinde İstanbul, yalnızca Osmanlı topraklarının değil, dünyanın dört bir yanından talebelerin geldiği bir ilim merkezine dönüşmüştür. Ancak Batı dünyasında yaşanan siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle ilim merkezleri zamanla yön değiştirmiştir. Aslan Terzioğlu'nun ifadesiyle, bir zamanlar Selçuklu ve Osmanlı'nın -kadim dönemin mirasçısı olarak- Orta Asya ve Hindistan'dan Viyana,

Hilmi Ziya Ülken'in babası Mehmet Ziyaüddin Efendi'nin 1893 tarihli Tıp İcâzetnâmesi.

Rüsumat Nazırı Abdürrahman Hilmi Bey'in oğlu Mehmed Ziyaüddin Efendi, Toptaşı Rüşdiye-i Askeriyesi'den 1884'te, Tıbbiye idadisinden 1887'de, Mekteb-i Tıbbiye'den de 1893 yılında mezun olmakla birlikte, Sadaret makamının iradesiyle aynı yıl dört hekim arkadaşıyla birlikte, beş yıl sürecek olan Kimya ve Tahlilat-ı Kimyeviye fennini tahsili için Paris, Berlin, Londra, Viyana gibi Avrupa şehirlerine gönderilmişlerdir.

@ İcâzetten Diplomaya
Enver Beşinci Arşivi

Doktor ve Kimyager Mehmet Ziyaüddin Efendi'nin Tıp İcâzetnâmesi'nin Latinize edilmiş metni.

"Dârü'l-ülûmî'l-hikemiyye olan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânenin işbu sene-i dersiyesi hitâmında mün'akidmeclis-i imtihan-ı umûmide veliyy-i ni'met-i âlem ve sebep-i asâyiş-i nev'-i benî Âdem şevketlü azâmetlü kudretlü pâdişâh-ı ebu Ali-sîret ve şehinşâh-ı Felâtûn-fikret efendimiz hazretlerinin huzûr-ı lâmiu'n-nûr-ı mülûkânelerinde ve bi'l-cümle vüzerâ-yi izâm ve vükelâ-yi fihâm hâzır oldukları hâlde ulûm-ı tıbbiye ve cerrâhiyenin devre-i dersiyyesine tamâmen ve muntazaman müdâvemet etmiş olan Asitaneli Ziya Hilmi Efendi yedinde bulunan şahâdetnâmeler mücebince fûnûn-ı tıbbiyeden ilm-i tabî'iyât ve fenn-i kimyâ ve ilm-i teşrîh ve ilmü'n-nebâtât ve ilm-i hayvânât ve fenn-i saydâlani ve fenn-i cerrâhî-i sagîrve fisiyolaçya ve mebhâsü'l-emrâz ve müfredât-ı tıbbiye ve hıfzû's-sihha ve ilmü'l-emrâzî'd-dâhiliye ve'l-hariciyye ve tıp kanunu ve teşrîh-i marazî ve amelîyât-ı cerrâhiyye ve fenn-i kıbâle ve usûl-ı serîriyye-i tıbbiyye ve cerrâhiyye ve cildiyye ve kehhâliyye fenlerinde kendüye irâd olunan mesâili ilmen halledip cevâb-ı şâfîsini vermiş ta'lîm ve tadrîse iktizâ eden beş aded meclis imtihanlarında izhâr-ı mahâret etmiş olduğundan mahzâ bâhirü'ş-şeref-i mülûkânedden Dârü'l-ülûm-ı hikemiyye bî-dirîğ ve erzân buyurulan ruhsat-ı hümayûnları mücebince biz ki mekteb-i mezkûrun nâzır ve mu'allimiyiz ber-vech-i meşrûh mûmâileyhin es'ile-i gavâmız-ı tıbbiye ve cerrâhiyede izhâr-ı hazâkat ve liyâkat eylediğine binâen ulûm-ı tıbbiye-i ve cerrâhiye doktor ta'bîrolunan üstâd ve mu'allim rütbesi ünvanını kâffe-i imtiyâzâtıyla berâber mûmâileyhe bâ-tebliğ memâlik-i mahrûsa-i mesâlik-i şâhâne keyfe mâ-yeşa icrâ-yi fûnûn-ı tıbbiye ve cerrâhiye eylemesine ruhsat-ı kâmile verdiğimiz hâvî bâlâ-sı tigrâ-yı garrâ-yı şâhâne ile müvaşşah ve cümlemizin mühür ve imzâlarımız ile mumza işbu icâzetnâme imlâ ve yed-i mûmâileyhe i'tâ olunmuşdur. Fî 19 Receb sene 1310 ve fî 25 Kânûn-ı sâni sene [1]308-(Miladi: 6 Şubat 1893)

Nâzır-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nâzır-ı Ders Mu'allimîn-i Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Ser-kâtib"

Cumhuriyet'in ilk Sağlık Bakanı Tefvik Salim Sağlam ve Türk Tıp Tarihinin kurucusu Ahmet Süheyl Ünver ve arkadaşları

1920'lerin sonlarında çekilen fotoğrafta oturanlar soldan Tefvik Sağlam ve Akil Muhtar Özden; ayakta sağından İsmet Gözcü ve Süheyl Ünver. (Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2011)

İhtisas eğitimi için Batı'ya gönderilen kadroyla birlikte Ali Tefvik Salim Sağlam da Almanya'ya gitmiştir. Berlin Askerî Tıp Akademisi'nde Brandenburg, Danzig, Spandou ve Scharite'de ihtisas eğitimi görebilmesi için tıp mezunu olduğuna dair aşağıda sadeleştirilmiş halini verdiğimiz 8 Ekim 1901 tarihli Tıp İcâzetnâmesini ibraz etmiştir.

Tefvik Sağlam'ın Tıp İcâzetnâmesi

"Hikmet ilimlerinin öğretildiği yer olan Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne'nin bu seneki ders yılı bitiminde toplanmış olan imtihan meclisi, velinimetimiz ve insanlığın huzur ve güvenliğinin sebebi olan azametli ve kudretli padişahımızın huzurunda vezirlerin ve vekillerin de katılımıyla Tibbîye ve Cerrâhiye ilimlerinin dönem derslerine tamamen ve muntazaman devam etmiş olan yirmi iki yaşındaki Sultanahmetli Ali Tefvik Salim Efendi elinde bulunan şahâdetnameler gereğince Tibbî bilimlerden Tabîî ilimler, Eczâcılık ilmi, Cerrahî ilmi, Fizyoloji, Hastalıklar hakkında bilgi Tıp Müfredâtı, Hıfzı's-sıhha [Sağlığı koruma], İç ve Dış Hastalıkları ilmi, Tıp Kanunu, Otopsi, Cerrahî ameliye, Ebelik ilmi, Bakterioloji, Cerrahî ve Tibbî Klinik, Cildiye ve Göz hastalıkları ilimlerinde kendisine anlatılmış olan meseleleri açıkça halledip yeterli cevabı vermiş, talim ve tedrisatta gerekli olan dört adet meclis imtihanlarında da maharetini göstermiş olduğundan hassaten şeref ve yüceliği parıldayan hükümdarımızın yardım ve desteğini esirgemediği hikmet ilimlerinin öğretildiği bu Tıp Mektebine vermiş olduğu ruhsat ve izin sayesinde bizler bu mektebin nazır ve muallimleriyiz.

Anlatıldığı üzere yukarıda adı geçen [Ali Tefvik Salim Efendi] anlaşılması güç ve karışık olan Tibbî ve Cerrâhî sorulara ustalık ve hüner ile cevap vermiş olması sebebiyle Tibbîye ve Cerrâhîyede Doktor tabir olunan üstâd ve muallimlik rütbesi ünvanını bütün imtiyâzâtı ile adı geçene tebliğ edilerek memleketin her köşesinde istediği gibi tibbî ve cerrâhî ilmini ve hünerini uygulamaya ruhsat ve izin verdiğimizizi işbu yukarı padişahın tuğrası ile süslenmiş ve cümlemizin mühür ve imzalarını ihtiva eden bu İcâzetnâme [Diploma] yazılarak adı geçen kişiye verilmiştir.

24 Cemâziyelâhir [1]321 ve 3 Eylül 1319/ Miladî: 8 Ekim 1901

Nâzır-ı Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne Es-Seyyid Ali Rıza bin Ömer (mühür)

Nâzır-ı Ders Mahmut Hakkı (mühür) Ser kâtip Kâzım (mühür)"

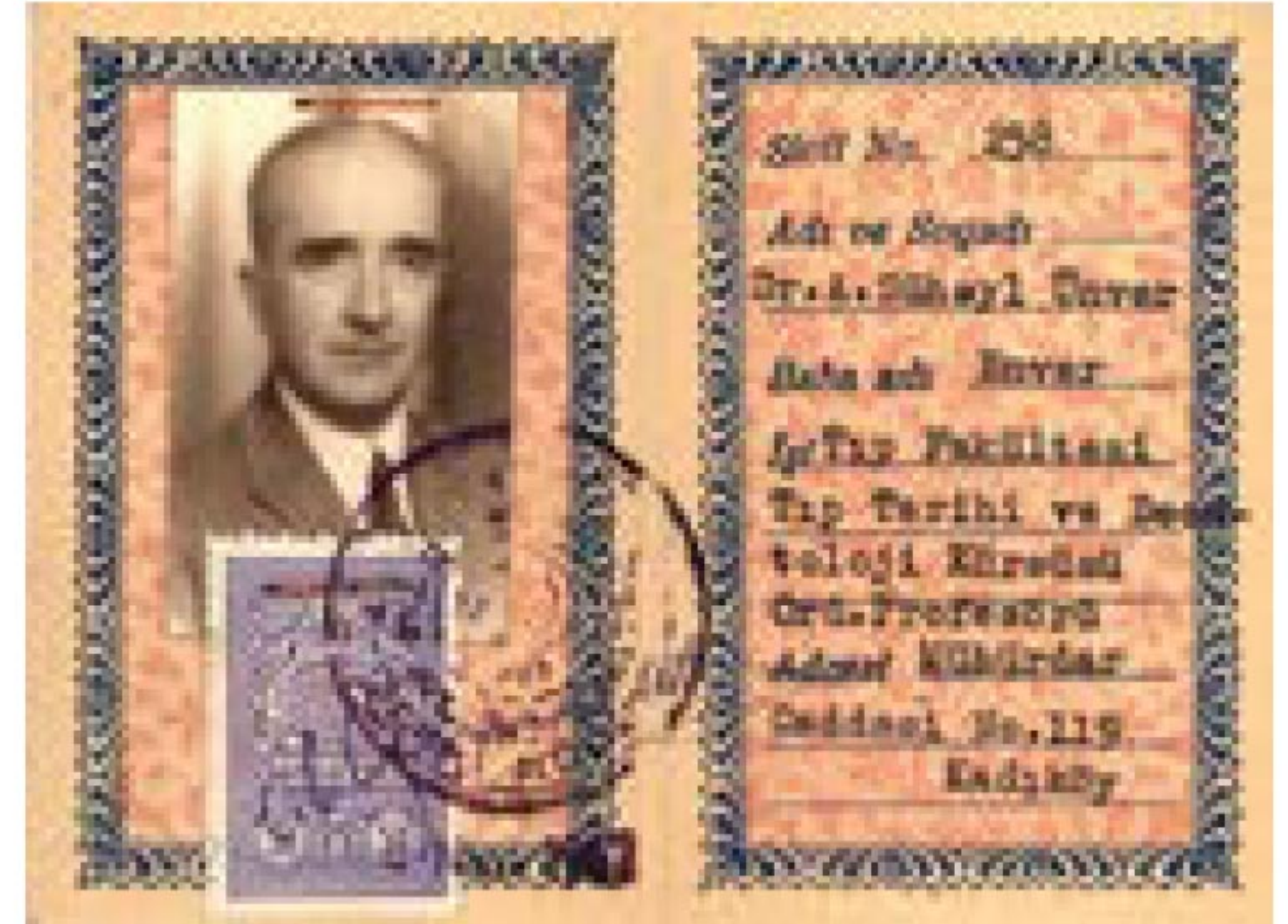
Cezayir, Mısır ve Yemen'e kadar uzanan geniş coğrafyada imparatorluklar kurup Dârüşşifalar inşa ettiği bu alan zamanla yerini Berlin, Londra ve Paris gibi yeni merkezlere bırakmıştır.

Dinî bütünlük içinde yenileşme

Osmanlı Devleti'nin Batı'da gelişen ilimleri bünyesine katmak amacıyla başlattığı yenileşme çabaları askerî alanla sınırlı kalmamış, modern okulların kurulması, humbarahane, mühendishane ve tıp alanlarında da etkili olmuştur. Bu hedef doğrultusunda önce yabancı sefirler aracılığıyla Batı ile temas kurulmuş, bu alandaki uzmanların Osmanlı topraklarına getirilmesi sağlanmıştır. Dergimizin Şubat 2025 sayısında, bu uygulamanın ilk örneği olarak, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'ya gelerek Müslüman olan ve Humbaracı Ahmed Paşa adıyla tanınan Kont Alexandre de Bonneval'in (1645–1747) çalışmaları ele alınmıştır. Ancak Batı'dan getirilen uzmanlarla arzu edilen yenileşme gerçekleşmeyince bu kez, kalıcı bir uzman kadro yetiştirmek amacıyla Batı'ya talebe gönderme uygulamasına geçilmiştir. Topkapı Sarayı arşivindeki bir belgede (No: E 1518), yurtdışına tahsil için gönderilecek talebelerde özellikle "kuvvetli bir bünye ve dinî bütünlük" şartının arandığı belirtilmektedir.

Bu uygulama kapsamında ilk talebe kafilesi, 18. yüzyılın son çeyreğinde, I. Abdülhamid'in sadrazamı Halil Hamid Paşa döneminde, İstanbul'daki Fransa büyükelçisi aracılığıyla Batı'ya gönderilmiştir. Ne var ki ilmiye sınıfının sert tepkisi ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar nedeniyle bu teşebbüs uzun soluklu olamamış, yarıda kalmıştır.

Bunun üzerine, talebe göndermenin oluşturduğu ekonomik yük dikkate alınarak yeni bir düşünce geliştirilmiş, bu kaynakla ülkede yerli ve modern bir eğitim kurumu açılması

Osmanlı'dan devralınan eğitim mirasıyla Cumhuriyet döneminde Batı'ya gönderilen bazı meşhurlar: Aydın Sayılı ve Süheyl Ünver'e ait Hocalık Hüviyet Cüzdanı, Necip Fazıl Kısakürek'e ait Bahriye Mektebi dönemi fotoğrafı. @İcâzetten Diplomaya Enver Beşinci Koleksiyonu

fikri benimsenmiştir. Bu doğrultuda Batı'dan uzman hocaların getirilmesine dair bir irâde de yayımlanmıştır (9 Mayıs 1840 – BOA. İ. HR, 4/198_4). Ancak Batı'daki hızlı ilerlemeler, daha önce yarım kalan uygulamanın yeniden hayata geçirilmesini zorunlu kılmıştır.

Sultan III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde yenileşme anlayışıyla yeniden başlatılan bu uygulama, zamanla ülkeyi -istemeden de olsa- Batı'ya yöneltmiştir. Özellikle tıp ve mühendislik alanında eğitim görmek ve ihtisas yapmak üzere gönderilen talebeler, çoğunlukla Paris, Londra, Viyana ve Berlin gibi şehirlere gitmiştir.

Fransa'ya gönderilen talebeler için bu defa hem yabancı dil öğrenimini kolaylaştırmak hem de meslekî bilgiyi arttırmak amacıyla, aynı zamanda millî ve dinî değerlerini koruyabilmeleri için Paris'te Mekteb-i Osmânî adıyla bir okul açılmıştır (1857). Tahsil süresi üç yıl olarak belirlenen okulda, ilk yıl Fransızca, sonraki iki yıl ise tarih, coğrafya ve fen bilimleri okutulmasına dair bir nizamname yayımlanmıştır (23 Ekim 1857 – BOA. İ. HR, 149/7830_1, 3).

İlim yolunda sınırlarını aşanlar

Bilinen kayıtlara göre Osmanlı Devleti başlangıcından 1876 yılına kadar Batı'ya devlet ödeneğiyle 267'si Müslüman, 90'ı gayrimüslim olmak

İttihat ve Terakki'nin beş kurucusundan biri olan İshak Sükûti'nin, yine aynı kurucu kadro içindeki arkadaşı Mehmet Reşid'e 10 Haziran 1901 tarihli ithafı fotoğrafı. @Phebus. 24.11.2024 Müzayede
1868'de Diyarbakır'da doğan İshak Sükûti, Kuleli Askeri Tıp İdadisi'nden sonra Sarayburnu'ndaki Gülhane Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîyesi'ne girmiş ve hekim olarak mezun olmuştur. O zamanlar tıp okulları Batı eksenli fikirlerin en çok yayıldığı yerlerdi. Örgütçülükte son derece yetenekli olan İshak Sükûti bu okulda gizlice İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temellerini atmıştır. Bununla yetinmeyen Sükûti, en yakın arkadaşı İbrahim Temo ve diğer arkadaşlarıyla okul dışında gizli toplantılar düzenleyerek birlikte harbiye, mülkiye ve medrese talebelerinden birçok kişiyi de cemiyet üyesi yapmışlardır. Ayrıca Sultan Abdülhamid yönetimini eleştiren ve hürriyet talep eden bildiriler basıp el altından dağıtmışlardır.

Abdülhamid'e suikast bomba ile değil, tabancayla yapılınsın

"Sükûti'nin Sultan Abdülhamid rejimine yönelik mücadelesi sadece fikir alanında olmamıştır. Onun şiddet içeren eylemleri de planladığı anlaşılmaktadır. Nisan 1897'de bir mektubunda, Abdülhamid'in ortadan kaldırılması gerektiğinden bahsederken, suikast işinde görev alacak fedailerin bomba değil, tabanca kullanmasının daha uygun olacağını yazıyordu."
Kaderin cilvesine bakınız ki, 9 Şubat 1902'de vefat eden Sükûti, ömrünü düşmanı olarak gördüğü Sultan Abdülhamid'in dedesi Sultan II. Mahmud Han'ın divan yolundaki türbesi içine defnedilmiştir.

Tıbbiyeli talebelerin son sınıf hatırası

12 Kasım 1924 tarihli fotoğrafta "İrfan Efendi, geçmiş olsun" yazmaktadır. @Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2011.

üzere yaklaşık 500 talebe göndermiştir. II. Abdülhamid döneminde ise bu sayı azalmıştır. Bu dönemde Batı'ya gidenlerin çoğu, resmî olarak gönderilen ve masrafları devlet tarafından karşılanan talebeler değil, II. Abdülhamid yönetimine muhalif olan, kovuşturular nedeniyle yurtdışına kaçan ve Osmanlı aleyhine teşkilatlanan Jön Türklerdir.

Jön Türklerin bu dönemdeki faaliyetlerine dair Hilmi Ziya Ülken, babası Ziya[üddin] Bey'in Londra'da bulunduğu sırada Jön Türklerle -özellikle yakın arkadaşları Dr. Şerafeddin Mağmûmî (1869-1927), Dr. İshak Sükûtî (1868-1902) ve kısmen Ali Rıza (1858-1930) ile- daima temas hâlinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abdullah Cevdet'in Londra'ya geldiğinde babasıyla görüştüğünü ancak Ziya Bey'in, "İlim ve siyaseti ayırmalıyız, siyaseti siyasetçilere bırakmalıyız" düşüncesiyle bu çağrılara kulak asmadığını ve hareketlerine katılmadığını ifade etmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde ise bir yandan Osmanlı'dan devralınan eğitim mirası sürdürülürken, diğer yandan Batı'ya talebe gönderme uygulamasına herhangi bir yasal değişiklik yapılmadan aynen devam edilmiştir. Bu kapsamda Ahmet Emin Yalman, Sadi Irmak, Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım, Mehmet Ali Kâğıtçı, Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Süheyl Ünver ve Afet İnan gibi birçok tanınmış isim Batı'ya gönderilmiştir. Ayrıca bazı talebelerin, Mustafa Kemal'in okul ziyaretleri sırasında bizzat seçilerek yurtdışına gönderildiği de bilinmektedir. Bu isimler arasında, bilim tarihi alanında doktora derecesi alarak dünya literatürüne geçen Ord. Prof. Aydın Sayılı da yer almaktadır.

Yararlanılan kaynaklar:

Albayrak, Muzaffer Kevser Şeker. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul: 2014.
Doğan, Ayhan Çetin, Sadık. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Almanya'ya Giden Bazı Osmanlı Öğrencileri" <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/05-AyhanDogan-SadikCetin.pdf>

Esin, Kâhya. "Fransa'da ihtisas Yapmış olan Türk Hekimlerinden Bazıları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1987, cilt: 31, sayı 1-2.
Erkek, Mehmet Salih. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Talebeleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010 Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, II. Kısım, Ankara 2015.
Gençoğlu, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografi Araştırması-" Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 20.
Gündüz, Mustafa. "Diyar-ı Ecnebide Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)", *Eğitime Bakış, Eğitim- Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, Eylül, 2015.
Günergun, Feza. "Doktor Kimyager Mehmed Ziya Ülken", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI/2 (2005).
Günergun, Feza. Türkiye'de Tıp Tarihi: Geçmiş Yıllardaki Çalışmaları ile son araştırmaların incelenmesi, Tarih Okulu İlkbahar-Yaz 2013 Sayı XIV, ss. 267-280.
Koçer, Hasan Ali, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 - 1923).
Keles, Nevzat. "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 73 (2021): 1-23.
Sezer, Hamiyet. Tanzimat Dönemi'nden Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, tebliğleri, der: Hidayet Yavuz Nuhoglu, IRCICA, İstanbul 2001, s. 687-712.
Tamdoğan, Nazime. "Osmanlı'da 19. Yüzyılda Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi Bağlamında Modernleşme", *Darüşşifa İslâmî Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 28-55.